

Прилози

Appendices

Монограми краља Стефана Уроша II Милутина у Грачаници

РАДОМИР ПЕТРОВИЋ

посвећено проф. Светозару Радојчићу

Међу споменицима старе српске уметности посебно место заузима манастир Грачаница, својом изузетно велелепном сачуваном архитектуром и живописом. До данас се у историји уметности обрађала пажња, углавном, проучавању грачаничке архитектуре, живописа, историје и иконама, али недовољно се истраживала „секундарна иконографија” споменика.¹ Међутим, захваљујући обимним конзерваторским радовима на живопису, када је очишћен од наслага прљавштине и чађи, било је могуће скелама доспети до великих висина и ближе упознати праву, уметничку вредност грачаничког сликарства. Грачаничке фреске из XIV века после чишћења засијале су првобитном свежи-

ном боја и подстакле на савременија и савршенија испитивања која нису била доступна старијим научницима старе српске уметности,

Велики допринос у изучавању грачаничке уметности био је и међународни научни симпозијум поводом 650 година постојања Грачанице, одржан 1973. године («L'art Byzantin au debut du XIVe siecle»).

Значајно место у историјској и иконографској целини, какву представља грачанички живопис, заузимају и натписи, међу којима су и монографска слова у дискосима изнад бифоре

Таб. I Грачаница.

Распоред сцена са монограмима краља Милутина. Западни зид наоса III и IV зона. Цртеж 1:10, Р. Петровић, 1979. год

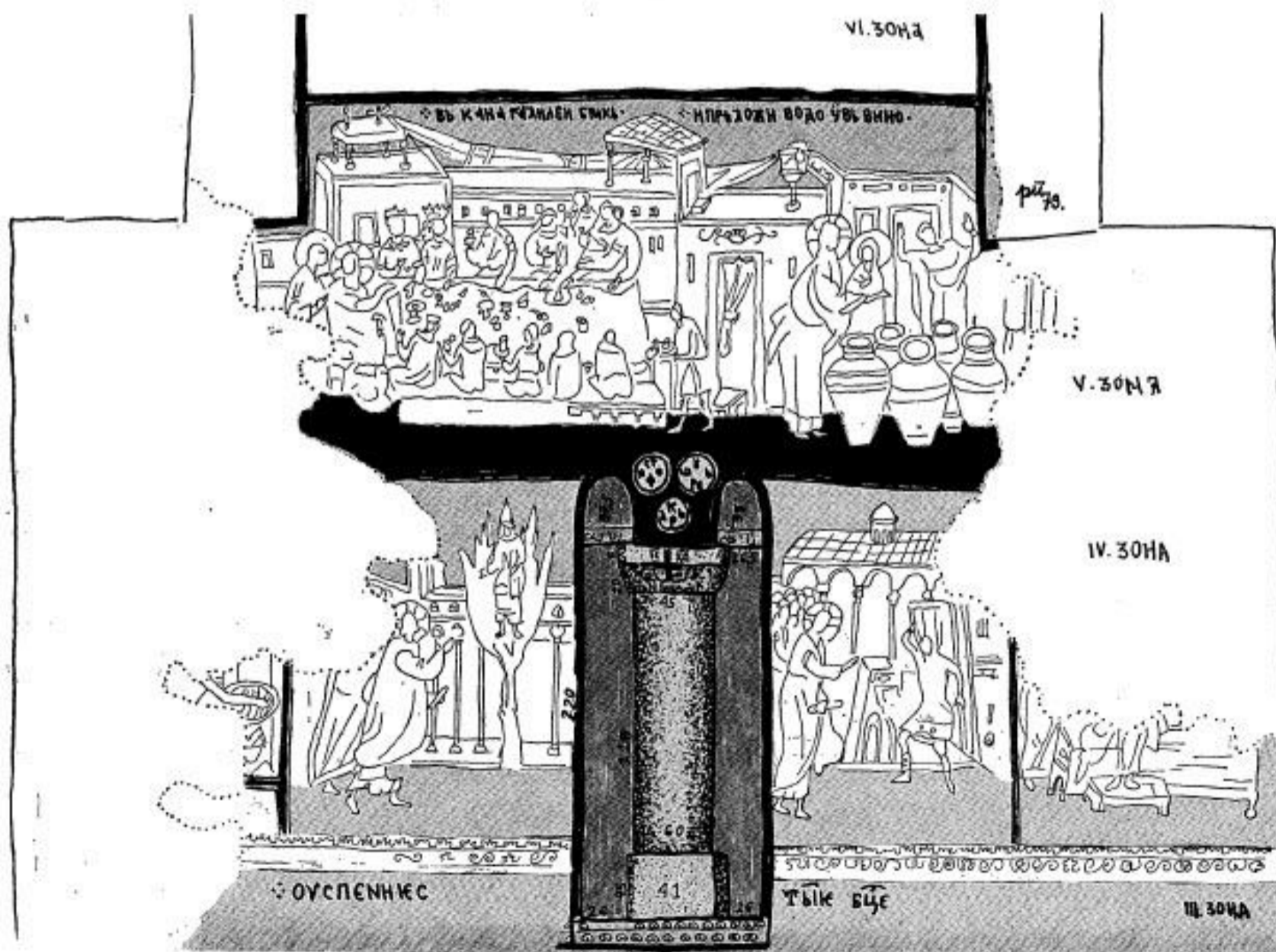
Planche I. Gračanica

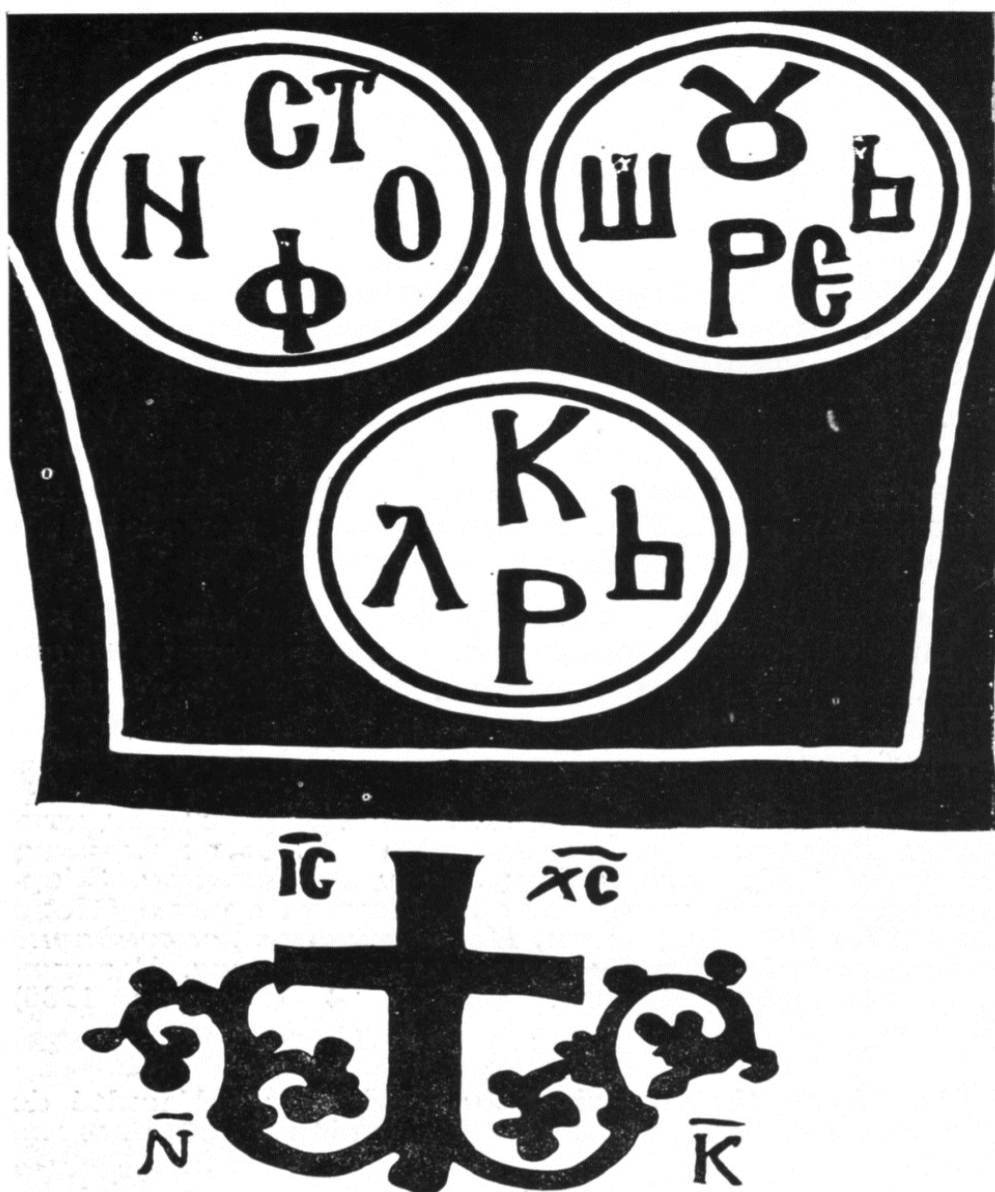
Disposition des scènes avec les monogrammes du roi Milutin.

Mur occidental du Naos IIIe et IVe zone. Echelle 1:10, R. Petrović 1979.

¹ Проучавањем „секундарне иконографије” под утицајем Вајцмана (Weitzmanna) код нас се истакао С. Бурић: *Представа Сократа у Љубостињи*, Зборник за ликовне уметности 13, Матица српска (Нови Сад 1977) 199—203; Исти, *Истраживање „секундарне иконографије” Средњовековног живописа*, Гласник друштва конзерватора Србије 4 (Београд 1980) 25—26.

² *L'art byzantin au debut du XIVe siecle*, Faculté de Philosophie, Symposium de Gračanica 1973 (Beograd 1978).

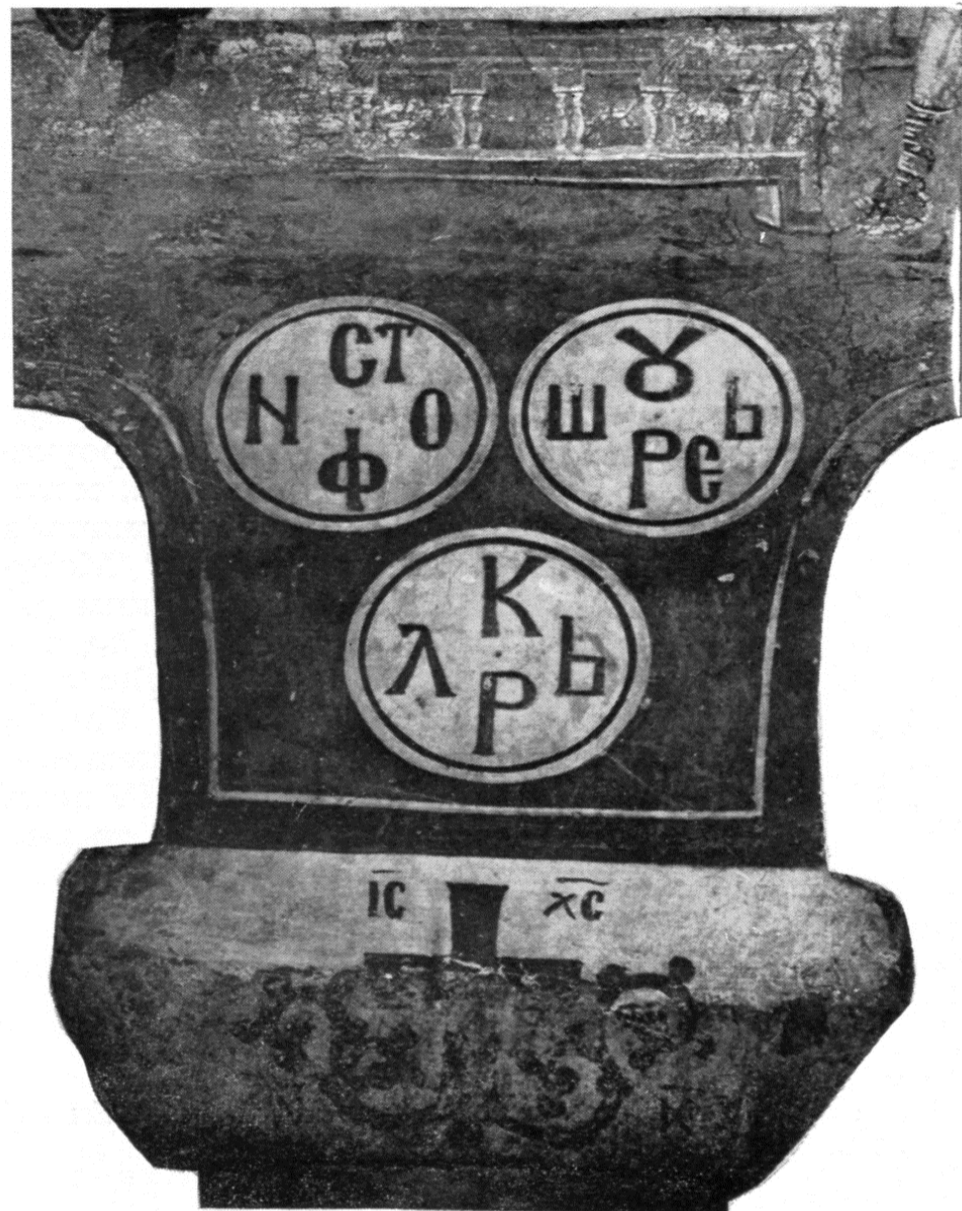

Таб. II Грачаница. Калк-цртеж.
Монограми краља Стефана Уроша II — Милутина.
Наос, западни зид.
Урадио Р. Петровић.

Planche II. Gračanica. Dessin calque.
Monogrammes du roi Stéphane Uroš II — Milutin.
Naos, mur occidental,
Exécuté par D. Datović.

на западном зиду наоса, која су посвећена ктитору — краљу Милутину. У току конзерваторског рада имао сам прилике да их калкирам у Р 1:1, снимим и опишем, а желим да их овим прилогом учиним доступним јавности. Покушаћу да рекнем коју реч више о Милутиновим монограмима, на које је први окренуо пажњу проф. С. Радојчић у свом раду публикованом под називом *Грачаничке фреске*.³

Проф. Радојчић је изнео једно занимљиво мишљење о монограмима краља Милутина у Грачаници упоређујући их са скоро истоветним натписом на крушедолској плаштаници. Зато ћемо овај део текста навести у целости: „Крупна једноставност потеза присутна је на њиховом сликарству и у цртежу и на натписима (на западном зиду наоса код сцена Свадба у Кани и Христос изгони јевреје из храма — прим. Р. П.). Углађени класицисти имају свог, вештијег исписивача натписа. Мањим мајсторима исписују њихови помоћници натпис тврдим крупним словима. Ти помоћници изводе и три монограма у белим дискосима у бифори западног зида. У

Сл. I Манастир Грачаница.
Монограми краља Стефана Уроша II — Милутина.
(снимио Б. Живковић)

Fig. 1. Monastère Gračanica.
Monogrammes du roi Stéphane Uroš II — Milutin.
(photographiés par B. Živković).

крстасто распоређеним словима даје се краљево име у чудном изговору. *Стефан Урош зове се Стефано Уреш*. Слично необично краљево име

³ С. Радојчић, *Грачаничке фреске*, Обележја, Часопис за друштвена питања, науку и културу, год. IV, бр. 4 јулавгуст (Приштина 1974) 93—106; Исти, *Les fresques de Gračanica, L'art byzantin au debut du XIVe siècle*, 176.

Основна литература о значењу монограма уп. М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд 1961, 590; G. K. Nagler, *Die Monogramisten, I—V*, München 1875—1876 (ново издање 1919—1920);

O.—E. Ris—Paquot, *Dictionnaire encyclopédique des marques et monogrammes, chiffres, lettres, initiales. ...*, I—II, Paris 1893; Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, САН, Одељење Друштвених наука, књ. 20 (Београд 1956) 147. *Монограм* (грч.

μονογράμμῃ слово) једним потезом написана почетна μῦνος' слова једног имена и презимена; Једноставан, само линијама начињен цртеж; знак који уметник ставља за своје радове место имена. Монограми краља Милутина у Грачаници имају симболично значење, пре свега ктиторско, а потом иконографско значење и др.

Још у време службовања у Скопљу С. Радојчић је проучавао споменике старе српске уметности, да би свој рад крунисао у докторској дисертацији

понавља се и у натпису велике крушедолске плаштанице из XIV века: „*Помену Господи душу раба својега Милутина Уреша*” (подвукао Р. П.). Из тих необичности писања лингвисти ће свакако препознати језик једне мање групе мајстора у великом тиму аутора грачаничких фресака.⁴

Називи Милутинови као: Стефано Уреш, или Уреша, значајни су у откривању језичког поднебља уметника; у први мах изгледа као да су их писали грчки мајстори који слабо знају српски. Али може да значи и да су, можда, у питању наши уметници који добро знају грчки језик, те пишу на српском онако како се грчки изговара. Постоји један каснији пример, у време цара Стефана Уроша и матере његове, монахиње Јелисавете: године 1359—60, серски митрополит Јаков поклонио је две књиге манастиру Богородице Синајске (данас у манастиру св. Катарине на Синају), где су српскословенски записи митрополита Јакова, само што та два текста не потичу од исте руке. На Посном триоду пише „*Стефану Уресу*”, док је на Цветном триоду написано правилно „*Урошу*”.⁵ Познато је да је Јаков као књижевник био преводилац са грчког језика те је у питању, како изгледа, језичка мода са примесом грчког изговора. Свакако краљу Милутину као ктитору манастира Грачанице, ова појединост не би измакла, по својој прилици, у питању је утицај присуства краљеве жене Симониде док се црква живописала.

1. Опис монограмских слова

Три бела дискоса са тамноцрвеним монограмским словима налазе се изнад капитела на стубу бифоре, по средини граничног појаса између четврте и пете зоне западног зида наоса. Дискоси су нацртани на зеленој позадини која означава под сцене Свадба у Кани (V зона — таб. I), а доњи део површине са дискосима је у оквиру IV зоне са сценама Христос и Закхеј и Исцељење ослабљеног. Дискоси са монограмима на трапезоидној површини чине визуелну целину са стубом и два лучно засведена отвора (прозора) велике бифоре. Кроз бифору светлост из апсиде и наоса продире у живописану катихумену, где се меша са светлошћу која долази кроз спољашњи прозор, на западном зиду катихумене.

Бифора својим доњим делом досеже до сцене Успење Богородице *овспение стѣкѣ бѣде*. — (III зона).

која је објављена, 1934. године, под називом: *Портрети српских владара у средњем веку*, Музеј Јужне Србије књ. I, п. и (Скопље 1934) између осталог објавио је ктиторске натписе краља Милутина, краљице Симониде, краљице Јелене, краља Уроша

и Лозу Немањича; Исти, *Грачаница*, Хришћанско дело, књ. IV, св. 1 (Скопље 1938) 24—34; *Фреске у Милутиновим задужбинама*, Уметнички преглед, књ. II, св. 4—5 (Београд 1940, 130—133, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 112—120.

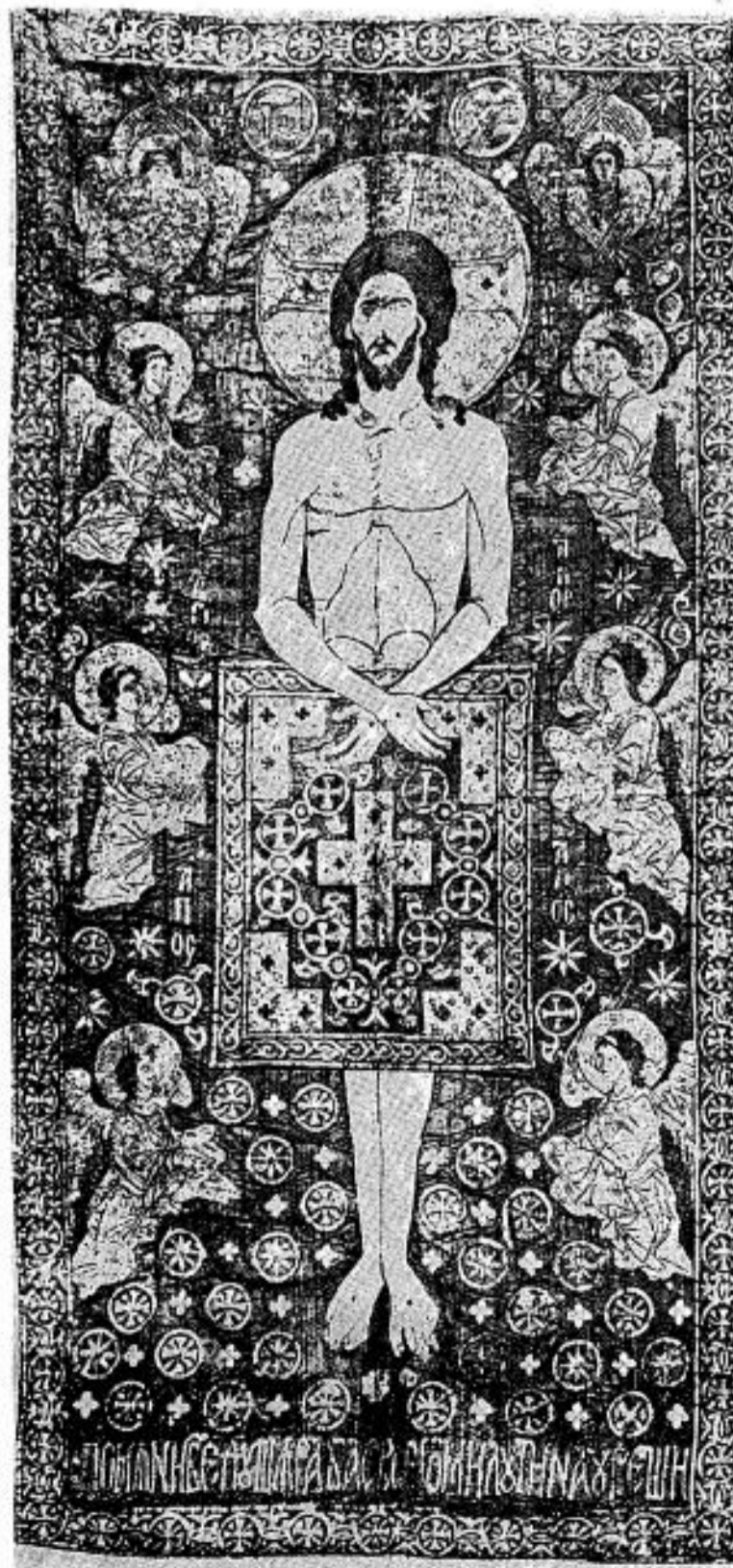
⁴ С. Радојчић, *Грачаничке фреске*, Обележја, 100; *Les fresques de Gračanica*, 176.

Дискосе са монограмима краља Милутина први је приметио: Б. Нушић, *Косово, Опис земље и народа*, Летопис Матице српске св. I, Нови Сад 1902, 42 (цртеж и слова).

⁵ Б. Сп. Радојчић: *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963, 130 (Јаков Серски).

Сл. 2 Плаштаница краља Милутина. Музеј српске православне цркве — Београд.

Fig. 2. Epitaphios du roi Milutin. Musée de l'église orthodoxe — Belgrade.

Дискоси (сл. 1) су композиционо постављени у шеми обрнутог троугла. Сваки је са унутрашње стране, на малом размаку од ивице круга, оперважен танком линијом тамноцрвене боје (трула вишња) дебљине 6 mm. Трапезоидну површину на којој се налазе дискоси оивичује тамноцрвена бордура са белом линијом, која прати конструктивни облик горњег дела бифоре. Тамноцрвена монограмска слова унутар белих дијалогоса распоређена су крстасто.

Први дискос са леве стране обележен је бројем 1, други, са десне стране, бројем 2, а трећи, доњи, у средини, бројем 3. У дискосу 1 пречник спољашњег круга је 21 cm, а унутрашњег круга је 18 cm. Дебљина печата слова је 1 cm. Написано је пет слова: горе *CT*, лево *H*, десно *O*, доле *Φ*. Недостају слова *E*, *C* и *A*. Чита се горе (*CT*), доле (*Φ*), лево (*H*) и десно (*O*), (*C*) *CT* (*ε*) *φ* (*α*) *no* (*ε*). Дискос 2, са десне, истих је размера као и дискос број 1. Написано је пет слова: горе *Y*, доле *PE*, лево *Ш* и десно меки знак *ь* (код слова *Ш* је средња хаста у горњем делу оштећена, а код меког знака у горњој половини са леве стране је такође, оштећена тамноцрвена боја). Чита се: горе (*Y*), доле (*PE*), лево (*Ш*), десно меки знак, недостаје слово *O*, уместо њега написано је *E* — *Ѣрешь*.

Дискос 3, на средини доње половине, истих је размера као претходна два дискоса са монограмима. Написао је четири слова: горе *K*, доле *P*, лево *L*, а десно меки знак. Недостаје слово *L*. Чита се горе (*K*), доле (*P*), лево (*L*) и десно меки знак — *кѢ (α) ѡ*.

Испод дискоса бр. 3 са словима речи „краљ“, на каменом капителу, исти сликар је насликао Часни крст (таб. II) са криптограмима и рашчлањеном виновом лозицом са леве и десне

Сл. 3. Златни прстен, XIII век (копија). Народни музеј — Београд.

Fig. 3. Bague en or, XIIIe siècle (copie). Musée National, Belgrade.

стране. У висини крста, са леве стране, напи сана је скраћеница *IC* — Исус, у истој висини са десне стране крста је *XC* — Христос, у подножју развезених лозица, са леве и десне стране, написано *и и ѣ* — *Ника*, што значи Победитељ (таб. I и II, сл. 1). Часни крст са виновом лозицом и словима је тамноцрвене боје.

Ако упоредимо три натписа краља Милутина у манастиру Грачанице (таб. III) видећемо да су они исписани од руку тројице различитих мајотора: а) развијена слова монограма краља Стефана Уроша II; б) натпис код монашког портрета Уроша II (или Уроша I); в) натпис код ктиторског портрета краља Милутина. Сва три натписа вешто су написана, али најлепша су монограмска слова у дискосима Стефана Уроша краља (а).

У јужном параклису манастира Грачанице исписана је Милутинова ктиторска повеља,⁶ где се јавља неколико пута ктиторово име:

Стефанъ кра (ѡ) оурошъ втори . . . , краљу стефану втори оурошу . . . , азъ грѣшнынъ стефанъ кра (ѡ) оурошъ втори . . . , стефанъ орошъ по милости божи кра (ѡ) . . . (таб. III и IV).

2. Уметнички и иконографски однос монограма и фресака из Грачанице са Милутиновом плаштаницом из Крушедола

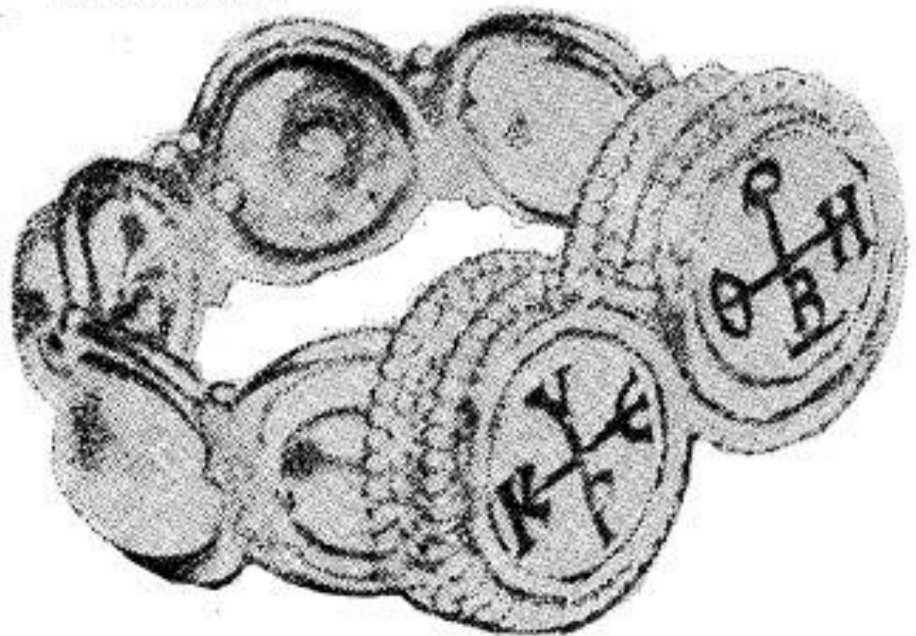
У овом раду први је проф. С. Радојчић уочио сличност и необичност краљевог имена које се јавља у Грачаници и на великој плаштаници из

⁶ М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник Скопског научног друштва III, (Скопље 1928) 126 и 135; В. Ђоровић, *Грачаничка повеља*, Прилози за КЈФ, књ. 9 (Београд 1929) 256—258 (рецензија).

књ. 9 (Београд 1929) 256—258 (рецензија).

Сл. 4. Рановизантијски прстен, од VI до IX века (копија).

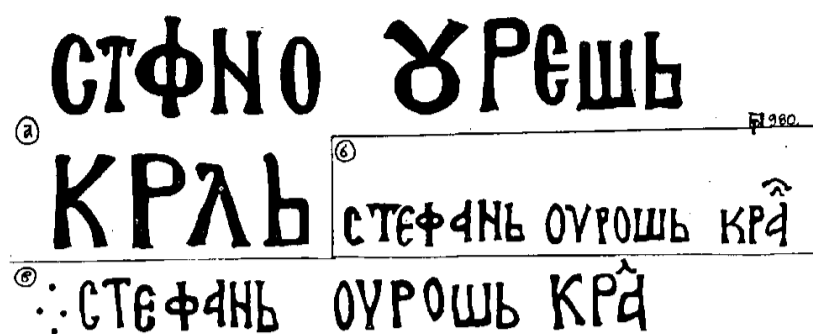
Fig. 4. Bague haut byzantine, du VIe jusqu'au IXe siècle, (copie).

XIV века, наводећи натпис у слободном преводу на савремени језик. Он је, учивши сличност *УРЕШ* из Грачанице са *УРЕШИ* у натпису са плаштанице, сматрао да ће лингвисти препознати језик мајстора који су аутори ових уметничких остварења. Радојчићева истраживања се нису наставила даље у испитивању могућности дубљих стилских и иконографских разматрања неких сцена у Грачаници и Милутинове плаштанице која се налазила у Крушедолу, а данас је изложена у Музеју српске православне цркве у Београду.⁷

У доњем делу плаштанице, испод ногу Христо вих, изведен је следећи текст:

ДѢШЖ РАБА СВОЕГО Милѹтина ђреши⁸ Помѡни в (о)ж) ѿ
 преводу на савремени језик текст гласи: „Помени Б(о)ж)е души раба своего Милутина Уроша”.⁹ Истина, на плаштаници Милутиновој насликан је мртви Христос, док у Грачаници се није сачувала сцена са мртвим Христом; можда и није уопште био насликан. Али, портрет Христа са плаштанице могуће је упоредити са ликовима његовим у Распећу Смрти, Васкрсењу и као Пантократора. Ако упоредимо лик умрлог Христа са плаштанице, са ликом Христа у Васкрсењу, које је насликано на великој површини источног зида, изнад источног травеја, иако су у питању две различите сликарске технике и два различита приказана стања (живи и мртви Христос), стилске сродности су несумњиве. Оба лика имају велики златни ореол у коме је крст оивичен двоструком линијом; двоструке паралелне линије се виде и на праменовима косе која истоветно пада на рамена; брада се на доњем делу завршава у два прамена са раздјелком у средини, бркови су шиљати. Истоветни су облик чела, дуги нос и врат, дугуљасто мршаво лице дугих обрва и издужених очију. Све те особине појачавају утисак експресивности и драматичности (сл. 2 и 3). На плаштаници је позадина тамноцрвене, а на фресци је плаве боје. Празно поље је посуто златним шестокраким звездама са тачком у средини, оперважени у дискосе између којих се налазе плавичастобели крстићи. Поред Христове главе, са леве и десне стране су по један шестокрили серафим, и по три анђела у ставу адорације; сличан став анђела је и на фресци Васкрсења Христовог. Сви они кличу: АГИОС. Постоје сличности и у натпису изнад главе Спаситеља — ѿс ѿс. Док на фресци Христос носи крст са Распећем, на плаштаници су његове руке прекрштене преко појаса правоугаоног покривача на коме је изведен златни крст са драгим камењем у црвеној и зеленој боји; овај крст оперважују мали дискоси са крстићима и љљанима светлоплаве боје. У Грачаници, као и на плаштаници, анђели имају златне ореоле, раширена крила и главе, тела и руке живих покрета. Химнографски карактер се запажа на обема сценама. На фресци Васкрсења (сл. 7) ан-

Таб. III Грачаница. Калкуртеж.

Примери натписа краља Милутина, његовог имена:

А. Монограми Б. Натписмонашки портрет Стефана Уроша (?)

В. Натписпортрет краља Милутина.

Урадио Р. Петровић, 1911. год.

Planche III. Gračanica, dessin calque, Exemplaires des inscriptions du nom du roi Milutin.

A. Monogrammes,

B. Inscription, portrait du moine Stéphane Uroš (?)

C. Inscription — portrait du roi Milutin,

Exécuté par R. Petrović 1911.

ђели носе у рукама рипиде на којима су симболично насликани шестокрили серафими, док других шест анђела, са јужне стране, у рукама држе лабарум са натписима у три реда са АГИОС.¹⁰ Исти мајстор насликао је Христа Пантократора и Небеску литургију у куполи Грачанице, где су анђели који кличу: АГИОС истоветни као у сцени Васкрсења Христовог или на Милутиновој плаштаници. Овај главни грачанички мајстор је аутор и монограма на диско-

⁷ М. Валтровић, *Српске црквене старине на будимпештанској земаљској изложби*, Старинар II, Београд 1885, 110—111; Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, 39—40, Т. XLIII; Б. Стрика, *Фрушкогорски манастири*, Загреб 1927, 76, сл. на стр. 69; Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 15—16, Т. IV, 1; E. Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumaine, Les épitaphioi moldaves au XVe et XVIe siècles*, *Cercetari literare IV*, 1940, 164—214; G. Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris 1947, 87—89, Т. CL XXI, 1 (наводи дело Уварова и снимак дела: А. S. Uvarov, *Sbornik melkich trudov*, II, Moscou 1910, п. 15, пл. XIII. 22 — (ово дело ми није било приступачно); С. Душанић, *Музеј српске православне цркве*, Југославија, Београд 1969, цтр. VII, сл. 7 (датује у крај XIII или почетком XIV века); Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX в.*, МПУ, Београд 1959, 42 (старија литература) сл. 1; Иста, *Вез, Историја Примењене уметности код Срба*, МПУ, Београд 1977, 324 снимак у боји и црнобели сл. 4.

⁸ Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, 16, са опрезношћу помишља да ће „... ова плаштаница бити Стефана Уроша II Милутина.”; С. Мандић, *Древник, записи конзерватора*, Слово љубве (Београд 1975) 71—72, одлучно је приписује краљу Милутину и први инвентивно истиче могућност поклона краљице Симониде ђивоту у Бањској (при крају половине 1324. године).

⁹ Л. Мирковић, *нав. дело*, 16 (грешком чита „ѿс”, уместо В треба да се чита Б, а што значи Б (о)ж) ѿ

по Мирковићу пишу Радојчић и Мандић грешком: *Господе*, а у оригиналу на плаштаници пише БОЖЕ!¹⁰ Ј. Радовановић, *Јединствене представе Васкрсења Христовог у српском сликарству XIV века*, Зограф 8, Београд 1977, 34.

сима на западном зиду наоса, али не и Свадбе у Кани коју је сликао слабији мајстор!

У поткуполном простору, где се приказују најзначајније сцене у храму Грачанице, Васкрсење заузима најугледније место — цео зид изнад иконостаса; „као да је већ остарели краљ био заокупљен мислима на смрт“, како је запазио проф. В. Ј. Бурић.¹¹ Иако у науци није још утврђено којој „руци“ припадају Васкрсење Христово, Васкрсење Лазарево, Оплакивање Христово, неке од њих приписују се Михајлу и Еутихију као главним грачаничким мајсторима „*pictor graecus*“, јер и већина натписа на сценама је на грчком језику, а и по потписима који су пронађени у старијим Милутиновим споменицима. У сваком случају ове сцене сликао је први протомајстор целе сликарске дружине, јер је добио најпочаснија места у грачаничком храму, а то је купола, одакле се иначе и почињао сликарски рад у византијским и нашим црквама. Могуће је да се тај главни „*pictor graecus*“ називао *Варлам* чије име је недавно открио П. Мијовић.¹² Варлам се потписао у запису на грчком језику изнад улазних врата катихумене: „*Варлам... из 1319. године*“.

Изгледа да је главном грачаничком сликару поверено да уради цртеж за Милутинову плаштаницу са назначеним бојама, натписом и орнаментиком, по неком сачуваном предлошку.

3. Ауторство и време настанка плаштанице краља Милутина

Милутинова плаштаница је могла да настане или у тсжу завршетка рада у Грачаници или после смрти краља Милутина, када је сахрањен у Св. Стефану у Бањској. Сам *везиљски рад на плаштаници могао је да буде дело краљице Симониде*,¹³ неке жене са двора или монахиње из Грачанице (сл. 2). За потребе у Грачаници плаштаница је могла да настане око 1319. године, када су наос и олтарски простор живописани, јер се плаштаница могла да користи пре почетка евхаристије, када се одвијала и постављала поврх часне трпезе да се на њој свршава евхаристија.¹⁴ У куполи, у сцени Небеске литургије носе је анђели, а изнад њих је, у калоти централног кубета, насликан Христос Пантократор.

Грчки изговор имена српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282—1321) као *СТЕФАНУ, УРЕШ, УРЕШИ* (Οὐρεσ), на грачаничким монограмима и Милутиновој плаштаници, допуњен је на овој последњој и краљевим народним именом — Милутин, према запису, плаштаница је приложена „*за помен и душу раба Милутина Уреши*“. Поставља се питање, ко је смео и могао да Стефана Уроша II назове народним именом Милутин, када се и он сам потписивао

Таб. IV Грачаница.

Потпис краља Милутина на ктиторској повељи. Јужни параклис, западни зид. Цртеж, Р. Петровић, 1979.

Planche IV. Gračanica,

Signature du roi Milutin sur sa charte de fondateur. Chapelle sud, mur occidental. Planche, R. Petrović, 1919.

Стефан Урош II? Но то име написано на јавном уметничком раду могла је једино да има права његова последња жена, краљица Симонида (1299—1321).

Закључак би био сасвим јасан: плаштаница са именом краља Милутина Уреши и монограмска слова на источном зиду — Стефано Уреш краљ, настали су у истом временском интервалу (1319—1324 год.). Док је краљ Милутин ктитор Грачанице, краљица Симонида је ктитор или творац веза плаштанице посвећене њеном мужу (сл. 2).¹⁵ Највероватније да је постојала узајамна веза између завршетка живописања грачаничке цркве и везиљског рада на Милутиновој плаштаници. Истина, плаштаница је могла да настане у два наврата. Када се Симонида замонашила други пут, после Милутинове смрти, тада је плаштаница могла бити намењена маузолеју, манастиру Бањској где је Милутин био сахрањен. Јер, 1324. године, по архиепископу Данилу II, догодила су се чуда на гробу Милутиновом која су допрла све до „славнога града Константинова, када је још жив био таст овога благочастивога, благоверни цар кир Андроник, и жена његова благочастива краљица Симонида. И овакву вест чувши, обрадоваше се великом радошћу. И тако благочастива краљица Симонида начинивши кандило од ску-

¹¹ В. Ј. Бурић: *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 52, бел. 54 (датује у годину 1321) 204—205 (старија литература са коментаром).

¹² П. Мијовић, *Ново значајно откриће у Грачаници*, Политика, 14 април 1978 (бр. 23535, Год. LXXVI) 17 (превод са грчког проф. Ф. Баришића по калку Р. Петровића).

¹³ Код нас најпознатији везиљски рад на плаштаници је дело монахиње Јефимије и Евпраксије (ћерке Јефимијине) посвећен мужу и оцу, погинулом деспоту Јовану Угљеши, брату краља Вукашина.

¹⁴ *Црквени уметнички вез*, 14 (опширно о употреби плаштанице); уп. Д. Гасић, *Хвостанска плаштаница*, Старице књ. XIII—XIV, Београд 1962—1963, 151.

¹⁵ Довољно је упоредити Симонидино одело из Краљеве цркве у Студеници или Грачаници, које је кројено и сашивено од тканине тамноцрвене боје (горња хаљина) опточено бисером, уп. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, САН, Београд 1953, 38—39.

Сл. 5 Света Софија, Константинопољ.
 Портрет цара Александра (886—912) (копија).
 (У четири диска исписано је монограмима име
 владара).

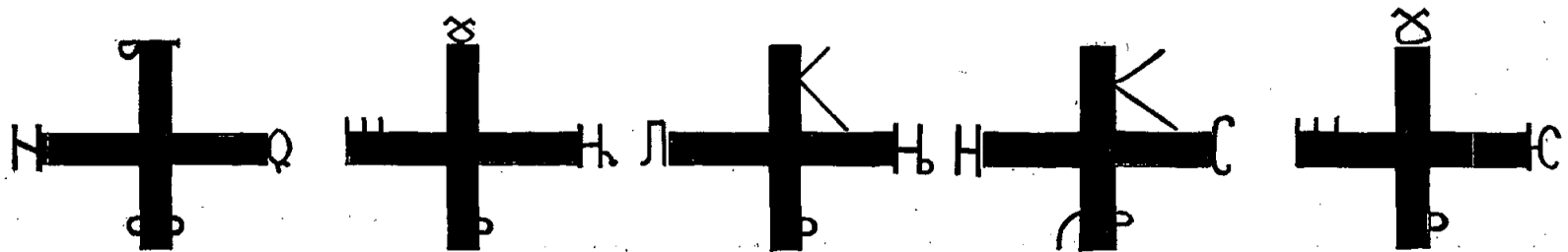
Fig. 5. Sainte Sophie, Constantinople. Portrait de l'empereur
 Alexandre (886—912) (copie). (Sur quatre disques les
 monogrammes des noms des souverains sont inscrits).

поценог злата, и такође платна скупоцена и златна, имајући на себи дивну лепоту изгледа, којим ће покрити раку овога христољубивога, и друге многе почастии спремивши, ово све даде ка гробу овога благочастивога. А сама после овога одрекавши се светскога живота, обуче се у чрначке (монашке) ризе, раздавши много од свога имања ништима, и пође у манастир св. Андреје, где је велика множина црнаца (монаха) који ту пребивају.¹⁶

Монограмска слова краља Милутина исписана у три диокоса, налазе се на површини која припада доњим деловима сцене Свадба у Кани¹⁷ (Јов. 2, 1—11) (V зона, западни зид, таб. I); имају симболичан значај као да је краљ Милутин осећао последње тренутке земаљског живота са лепом и младом женом Симонидом. Испод монограма је бифора катихумене у којој је, највероватније, Симонида проводила време

Сл. 6 Старо Нагоричино.
 Монограмски натпис краља Милутина (копија).
 Југозападна страна стуба.
 Цртеж: Н. Кованџић-Петровић, 1979.

Fig. 6. Vieux Nagoričino.
 Inscription monographique du roi Milutin (copie). Partie sudouest
 de la colonne. Planche: N. Kovandžić-Petrović, 1979.

и пратила богослужење у одтарском простору. Изнад Свадбе у Кани је насликана композиција Христос изгони трговце из храма (VI зона) (Јов. 2, 11—24); са симболичном поруком о градитељској и ктиторској моћи краља Милутина.¹⁸

Ови монограми над капителом у Грачаници, својим обликом, симболично означавају ВЕНАЦ:¹⁹ мученика, победника, царски и краљевски знак, као венац младенца. Сам термин „венац“ подразумева што и грчки „СТЕФАНОС“ у ком виду се јавља у Морачи, Старом Нагоричану, Грачаници итд. У изузетним случајевима термилошки је издвајано значење речи „венац“ у смислу диференцирања и одвајања инсингнија од осталих њених значења увођењем

¹⁶ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа*, СКЗ, Београд 1935, 121 (превод Ј. Мирковића); М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 76, 81 (о монашењу Симониде, први и други пут); С. Мандић, *Древник*, 72 (Симонидин поклон датира из 1325. године).

¹⁷ О симболици Брака у Кани Галилејској, уп. Carlo Scepheli, *Mater Christi* III, Roma 1954, 289-96.

¹⁸ О Милутину као оснивачу и приложнику манастира уп.: В; Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 88—97; Данило, *Животи*, 97—106.

¹⁹ Најопсежнији рад о овој теми у последње време написао је проф. С. Мирковић, *Сугуби венац*, Прилог историји краљевства у Босни, Зборник Филозофског факултета, књ. VIII/1 (Споменица Михаила Динића) Београд 1964, 344—345, бел. 3, 4, 5 и 6 (старија литература).

савременијих речи, као што је „дијадема“, а код Византинаца уведена је као владалачки знак „стема“, док се у језику српских канцеларија истиче именица „степсаније“.

Осим Грачанице монограмска слова са именом краља Стефана Уроша II Милутина јављају се раније у манастиру св. Ђорђа у Старом Нагоричину 1318. године.²⁰ У припрати храма, на капителима, написано је, белом бојом на крајевима крстова са сваке стране, понеко слово које је у вези са именом краља Милутина, на српском и грчком језику, у пет различитих облика (сл. б). — на јужној колони, на сев. страни, исписан је први и други облик:

с (тѣ) ф (а) нѡ ѡр (ѣ) ши;
на западној страни трећи и први: кр (а) лне с (тѣ)
ф (а) нос; на јужној страни други и трећи: ѡр
(ѣ) ши кр (а) лис; на источној страни први и други:
с (тѣ) ф (а) нос ѡр (ѣ) ши с; на северној колони,
јужној страни, први и четврти: с (тѣ) ф (а) нос
кр (а) лис; кр (а) лис на северној и источној
налазе се крстови без (слова; на западној
страни је четврти и пети облик: кр (а) лис ѡр (ѣ)
ши с;

Стефанос се јавља код нас у манастиру Морачи из 1252. године, где се на западном зиду налази фриз медаљона повезаних монограмима кнеза Стефана, сина Вукановог, првог ктитора Мораче:

кнез Ѣт (ѣ) ф (а) нѡ (с).²¹

Име краља Милутина јавља се на надвратнику западног портала цркве св. Ђорђа у Старом Нагоричину, где је на камену исклесан ктиторски натпис: „**кралѣ Уроша Милутина**“ (год.

Народно име краља Милутина записано је у Даниловом зборнику године 1553. у манастиру

Хиландару: **месеца октомвѣра кѡ житіе и жизнь краљу Стефана Уроша наречені Милутињ.**

4. Грачанички монограми и старији примерци прстенова

За нас је занимљив ликовни мотив дискаса са монограмима који су могли да имају конкретнију, интимнију паралелу као *ктиторов прстен краља Милутина*. Упоредићемо неколико различитих прстенова са монограмима у дискасима, којих има иначе у великом броју, али они нису предмет нашег испитивања у овом раду, изузев неколико примера које ћемо да изнесемо због тога што пружају могућности за испитивање „секундарне иконографије“. Као пример наводимо познати *златан прстен* са краја XIII века, из Народног музеја у Београду, на чијој се глави налази монограмски натпис распоређен у облику крста, као у Грачаници (сл. 3). Слични су и монограми у два дискаса на *византијском прстену*“ (сл. 4) који се ставља у време од VI до IX века.²³ Б. Радојковић их је упоредила са сличним мотивима медаљона који се јавља на везовима у Италији крајем XIII

века, а на којима се осећа утицај Византије.²⁴ За грачаничке монограме ми смо навели непосредну везу са плаштаницом краља Милутина. Из горе наведеног произилази да постоји трајан уметнички континуитет у византијској царској уметности од VI до XIV века. Милутинови монограми у три дискаса у грачаничкој Свадби у Кани, типски и стилски, одговарају византијском прстену са два дискаса и монограмима оперваженим једном линијом (као у Грачаници — сл. 1 и сл. 4). Разлика је у уметничкој техници извођења и времену настанка, тј. стилу. На византијском прстену из XIII века и грачаничким монограмима постоји по пет, шест и седам слова; сам рад није строго симетричан (сл. 3) и прецизан.

Као што се види, овај *прстен ктиторов* са одређеном намером је уконпонован у подножју сцене:

„**Вѣ Кана Галилеи Бракѣ**“. „**и прѣложи водо уѣвѣ вино**“ аб. I. Испод грачаничких дискаса насликан је тамнољубичастом бојом (боја крви) разврежали крст са криптограмима — Исус Христос Спаситељ, који има симболично значење Голготе — Христове жртве.²⁵ У питању је симболика Христа — пасхалне жртве, која је служила као хришћански пример врлине религиозног живота, врлине којој је тежио и краљ Милутин по примеру „*Слова*“ Григорија Богослова.²⁶ Познато је да је Милутин као зет Андроника II добио велике поклоне, „земљу и прикијо“, а Андроникова жена, царица Ирина се у више махова састајала са Милутином и Симонидом у Солуну. У свакој прилици Ирина је слала краљу Милутину скупocene паклоне. Желећи да своју кћер украси царским знацима, она је од свог мужа издејствовала одобрење да *српски краљ носи круну украшену драгим камењем, скоро сличну царевој*.²⁷ Највероватније је краљ G. Millet, *L'ancien art Serbe, les églies*, Paris 1919, p. 199;

²⁰Н. Л. Окуњев, *Црква св. Ђорђа у Старом Нагоричину*, Гласник Скопског научног друштва V (Скопље 1929) 120, сл. 2 и 29.

²¹С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, 110—111.

²²Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, САНУ и НБС (Београд 1978) бр. 435, с. 167.

²³Б. Радојковић, *Накит код Срба*, МПУ, Београд 1969, 112, бел. 167, 168, 169; таб. 41, сл. 57, 58 и 59.

²⁴Иста, *нав. дело*, 169.

²⁵С. Радојчић,

Изображение отрока прицерковном

Зборник В. Н. Лазарева, Москва 1973, 324—332; С. Радојчић, *Пилатов суд у византијском сликарству*, ЗВИ 13 (Београд 1971) 295—296; П. Мијовић, *Прилози проучавању Грачанице*, Сеп. из Зборника НМ IX—X (Београд, МСМЛХХХХ) 330 и 335.

²⁶Б. Трифуновић, *Словенски превод Слова Григорија Богослова са тумачењима Никите Ираклијског*, ПКЈИФ, књ: XXXV, св. 1—2 (Београд 1969) 87—89.

²⁷М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, 66.

Сл. 7. Манастир Грачаница.
Васкрсење Христово. (снимио Д.
Тасић)

Fig. 7. Monastère Gračanica.
Résurrection du Christ.
(photographié par D. Tasić)

Милутин могао да наручи прстен од неког византијског мајстора из Солуна или Цариграда. Прстен са српским натписом и грчким обликом монограма у дискосима можда је Милутин добио од цара Андроника и његове жене, као један од свадбених поклона (сл. 1 и 4).

У повељи краља Милутина карејској ћелији 1318. године,²⁸ затим у повељи о оснивању хиландарског пирга, 1300. или 1302. године, налазе се *печати* који су под утицајем византијског типа *царског печата*.

Грачанички дискоси са монограмима постављени су изнад каменог капитела на коме је исцртан крст са криптограмима (таб. I, в. димензије); они чине визуелну и симболичну целину. Капител је у горњој половини правоугаоног, а у доњој конусног облика; налаже на стуб кружног облика (доњи пречник 60 см, горњи је 45 см); стуб стоји на стопи правоугаоног облика. На унутрашњим површинама прозора, са леве и десне стране налази се крст са криптограмима. Стопа стуба улази једним делом у сцену Успења Богородице (III зона), док су у IV зони, са леве стране, сцена Христос и Закхеј, а са десне Исцељење ослабљеног.

Прстенасти дискоси са монограмима Стефана Уроша II краља представљају запис оснивача, односно главног ктитора манастира, као што је био обичај у Јустинијаново време. у Царичином граду пронађен је (капител са *Јустинијановим монограмом*.²⁹ Овде није пронађен и *Теодорин монограм*, као што је случај у осталим Јустинијановим задужбинама, где се он обавезно налазио: Св. Софија, Св. Сергије, Св. Вакх, Св. Ирина у Цариграду, Св. Јован у Ефесу.³⁰

Познато је да је краљ Милутин опонашао церемонијал византијске престонице, Константинопоља. Као пример престоничке уметности наводимо дискосе са монограмима Св. Софији из X века. Интересантна је ктиторска фигура цара Александра (912—923), брата Лава VI Муд-

рог (886—912): док Александар стоји, његов брат, Лав VI, је у проскинези.³¹ Цар Александар, који је формално делио престо са својим братом,³² у стојећем је ставу, у левој руци држи сферу, а у десној савијену владарску акакију, на глави има круну која је оперважена ореолом. За нас су посебно интересантни дискоси са леве и десне стране владара исписани монограмским словима (сл. 5). У Грачаници дискоси нису око владара већ се налазе у зони поткуполног простора са сасвим другом иконографском намером.

Занимљив је још један пример Милутиновог имена у Грачаници исписан српским језиком у курзиву — на Милутиновој повељи из 1321. године (Таб. IV). Он гласи: *милости божи краљ. Стефанъ Урошь по*

*

* * *

Резимирајући резултате овог рада, можемо да извучемо следеће закључке:

— Значајно откриће учинио је проф. С. Радојчић поменувши сличност монограмских слова

²⁸ В. Мошин, *Повеља краља Милутина карејској ћелији 1318*, ГСНД XIX (Скопље 1938) 72.

²⁹ И. Николајевић—Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији. Србији и Црној Гори*, САН (Београд 1957) 53, сл. 91, бел. 7 и 8.

³⁰ Иста, *нав. дело*, 53.

³¹ А. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 100—106; А. Мирковић, *О иконографији мозаика изнад царских врата у нартексу цркве Св. Софије у Цариграду*, Старинар IX—X (Београд 1958—1959); 89—95; Фотографија цара Александра у: *Mosaïque l'détérioration et conservation*, Rome 1977, p. 54, fig. 13.

³² Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1970, 138; Р. В. Hetherington: *Mosaics*, New York 1971, Fig. 33.

³³ В. Мошин, *Повеља краља Милутина — Дипломатичка анализа*, Историјски часопис, књ. XVIII (Београд 1971) 53-85: (примери потписа на световним повељама са именом краља Милутина).

из Грачанице и натписа на Милутиновој плаштаници из XIV века. Он се због одређеног карактера рада није бавио посебним испитивањима монограма и осталих натписа, или утицаја византијске уметности на секундарну иконографију у нашим старим споменицима.

— Претходни истраживачи Милутинове плаштанице (крушедолске) нису је довољно аргументовано везивали за XIV век и краља Милутина, изузев С. Мандића,³⁴ који ју је, изванредном интуицијом и проницљивошћу, на основу текста „за помен ... душу ... Милутина Уроша" везао, као дар његове жене Симониде, за манастир Бањску где је био сахрањен краљ Милутин.

— Моја испитивања, превасходно везана за псељедњи Милутинов (споменик, истакла су, први пут, могућност да је плаштаница *везиљски рад краљице Симониде*. Могла је да настане по њеном повратку из Србије у престоницу, или у време када се замонашила у манастиру св. Андреје у Цариграду.

— Симонида је, као монахиња, могла плаштаницу да извезе по картону или цртежу неког од главних сликара у Грачаници, који су се, после завршетка сликања и смрти ктитора, вратили у Солун или Цариград. На такво размишљање у овом раду подстакла је иконографска и стилска сличност између неких сцена у Грачаници и Милутинове плаштанице.

— Такође сам истакао *морфолошку сличност* монограма у Грачаници са монограмима на Милутиновој плаштаници и из Старог Нагоричина (старији начин, други мајстор); писари су могли да буду Грци, а такође и српски мајстори.

— Скоро је сасвим уништено сликарство у Бањској, тако да сличности са „бањским златом..." нисам могао да утврдим, изузев самих

остатака златних листића на неким детаљима живописа у Бањској, а и на Милутиновој плаштаници се инсистира на златној и тамноцрвеној боји. Свакако је краљица Симонида имала прилике да се визуелно упозна с „бањским златом" задужбине где је по својој жељи њен муж, краљ Милутин, био сахрањен, а која је и била томе намењена.

— Систем груписања медаљона са монограмима изгледа да је под утицајем старије византијске традиције од VI до IX века, а потом разгранатог у време великог утицаја византијске уметности на нашу,³⁵ крајем XIII и почетком XIV века. На основу аналогија могуће је претпоставити да је прстен из XIII века, из Народног музеја, био један од многих који су тада били у моди, те не би било уопште чудно ако је и *краљ Милутин имао сличан прстен са монограмима у дискосима* које је носио на својој руци као што су они насликани у Грачаници.

³⁴ С. Мандић, *Свилен покров за дар манастиру, Древник, 70—72* (Милутинову плаштаницу упоређује са још неким примерцима из каснијих времена. Тачно уочава да су у питању ктиторска дела. Али, постоји оправдана могућност Симонидиног ауторског рада на везу и натпису плаштанице краља Милутина, интонираном „присности обраћања", дакле упућује на „краљу блиску особу" — у овом случају у питању је само краљева жена Симонида, која је као монахиња могла да извезе химнографску представу Оплакивања са српским словима и погрченим речима).

³⁵ У овом раду нису узети неки примери из цркве *Св. апостола у Солуну*, као и из наших споменика, у смислу стилских анализа, јер то и није тема овог рада. Топло и пријатељски се захваљујем проф. др Гојку Суботићу, др Павлу Мијовићу, Радомиру Николићу и Радомиру Станићу на помоћи у току овог мог рада.

В. Мошин, *Византијски утицај у Србији у XIV веку*, Југословенски историски часопис III, 1—4 (Београд 1937) 152—156.

Monogrammes des rois Stéphane Uroš II. Milutin à Gračanica RADOMIR PETROVIĆ dédié au Prof. Svetozar Radojčić

Dans un des derniers travaux sur Gračanica, le professeur Radojčić a mentionné les lettres monographiques qui sont peintes sur trois disques au mur occidental du naos. Examinant «la griffe» des maîtres-peintres, il s'est aperçu que le nom du roi Milutin s'écrit en langue serbe, mais avec une «prononciation bizarre»: Stéphane Uroš, s'appelle „Стефанос Уреш“

De même le nom du roi est écrit pareillement dans l'Inscription brodée sur l'Épithios de Krušedolj, datant du XIVe siècle:

Милутина Уреша. „Помену Господи душе раба свога

Fig. 2. (Rappelletoi Segneur de l'âme de ton serviteur Milutin Ureši). Au cours des travaux de conservation/restauration sur la peinture murale du monastère Gračanica, l'auteur de cet exposé a eu l'occasion de calquer à une très grande hauteur, les lettres monographiques dans les disques, le bas de la partie centrale de la scène: «Noces de Kaana». Il montre dans ce travail graphique et documentaire, les monogrammes de Gračanica (de 1318—1321), et il les rattache à ceux de Nagoričina, où le fondateur a été également le roi Milutin. L'auteur relève que les principaux maîtres ont été des Gracs.

Il rattache l'Épithios de Krušedolj plus étroitement avec les scènes peintes de Gračanica, et sur base de l'inscription «pomeni... dušu ... Milutina Uresi», — il le met en relation avec l'événement qui s'est déroulé après la mort du roi Milutin, sur la tombe à l'églisemausolée du monastère de Banjska. L'auteur cite que la reine Simonida, a après la morte de son mari Milutin, pris le voile (au monastère de Saint André à Constantinople) et qu' alors elle envoya de grands présents pour la tombe et le mausolée de Milutin à Banjska. C'est alors qu'elle put aussi envoyer l'Épithios mentionné qu'elle avait brodé comme moniale, ce qui était d'ailleurs l'habitude en Serbie du Moyen âge.

Les lettres monogrammes sur les disques font leur apparition à Byzance, déjà au VIe siècle, mais chez les Serbes seulement au XIIIe, sur une bague qui se trouve au Musée National à Belgrade. L'auteur suppose que ces disques avec les monogrammes du roi à Gračanica pourraient, en nous basant sur des exemples plus anciens, représenter la bague du roi.